

Fedinec Csilla

Milyen legyen a ruszin autonómia? A kárpátaljai vajdaság ügye

Az első autonómiatörvény

Az első világháború kitörésének pillanatában meglehetősen feszültek voltak a nemzetiségi viszonyok Magyarországon. A háborúba lépést követően tovább súlyosbította a helyzetet, hogy Tisza István kormánya azonnal életbe léptette a kivételes hatalom gyakorlásáról szóló 1912. évi LXIII. törvényt. Korlátozták többek között a nemzetiségi pártok, egyesületek, sajtó tevékenységét. A különösen veszélyeztetettnek tekintett felvidéki, erdélyi, délvidéki területeket katonai övezetté nyilvánították, szigorú rendszabályokkal. A későbbi Kárpátaljára többször betörték a cári csapatok, sikerült visszaszorítani őket, a katonai rögtönítélő bíróságok azonban az ellenséggel való együttműködés vádjával számos súlyos ítéletet hoztak a helybeli ruszinokkal szemben.¹

1918 januárjában W. Wilson, az USA elnöke meghirdette a nemzeti önrendelkezés elvét, mint a világháború lezárásának lehetséges eszközét. Ennek hatására 1918 áprilisában az Osztrák-Magyar Monarchiából emigrált nemzetiségi politikusok Rómában nemzetiségi kongresszust hívtak össze, amelyen kimondták, hogy a monarchia nemzetiségei nem akarnak megmaradni a birodalom keretében, hanem független államiságot követelnek. Sorra alakultak meg az emigráns nemzeti tanácsok, melyeket a világháború végén a győztes hatalmak tárgyaló partnereként ismertek el.

Magyarországon az őszirózsás forradalomban hatalomra került Károlyi Mihály kormánya által létrehozott nemzetiségi minisztérium Jászi Oszkár vezetésével egyetlen konkrét lépést tudott megtenni az 1918. december 21-én elfogadott és december 25-én kihirdetett X. Néptörvény kibocsátásával Ruszka Krajna autonómiájáról. A törvény 1. §-a kimondta, hogy „A Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzetet saját beligazgatásának, igazságszolgáltatásának, közművelődésének, vallása gyakorlatának és nyelve használatának körében mind törvény-

---

¹ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai, Debrecen 1998, 25.

hozási, mind kormányzati tekintetben teljes önrendelkezési jog illeti meg”. A 9. § szerint pedig „a nem ruszin nyelvű népesség helyhatósági és kulturális autonómiája biztosíthatik”.² Jászi még 1918 elején, a monarchiabeli egyéb területekkel kapcsolatban azt is felvetette: „Ha a független Ukrajna csakugyan állandósul, akkor neki volnának átengedhetőek Kelet-Galícia zárt rutén telepterületei [...] Ha azonban egy ilyen megoldás [...] nem bizonyulna keresztülvihetőnek, semmi akadálya sem volna annak, hogy a rutén telepterületeknek külön autonómia adassék, például oly formában, ahogyan jelenleg a Társországok Magyarországhoz állanak.”³

1919 januárjában megkezdődött a csehszlovák és a román hadseregek térfoglalása a későbbi Kárpátalja területén. Márciusban Magyarországon kikiáltották a tanácsköztársaságot, azonban a régió szempontjából ennek alig volt gyakorlati jelentősége, hiszen áprilusra befejeződött a katonai megszállás. A tanácsköztársaság június 23-án elfogadott alkotmánya még kitért arra, hogy „A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságban élő minden nemzet szabadon használhatja nyelvét, ápolhatja és fejlesztheti nemzeti műveltségét” (84. §) és a „ruszin többségű magyarországi özszeffüggő kerületeket” „ruszin nemzeti kerületeknek ismeri el”. (87. §)⁴

1919. szeptember 10-én Csehszlovákia Saint-Germainben aláírta a kisebbségek jogait szabályozó szerződést. E szerződés II. fejezetének 10–13. cikkelyeiben a Csehszlovák Köztársaság kötelezte magát, hogy a Podkarpatszka Rusz [Podkarpatská Rus] néven fennhatósága alá került területet önkormányzattal rendelkező autonóm egységként szervezi meg, autonóm gyűlést állít fel, amelynek törvényhozó hatalmat kell kapnia a nyelvhasználat, az oktatásügy, a vallásügy terén, valamint a helyi közigazgatás kérdéseiben.⁵ Az autonómia megvalósítása azonban

2 *Magyar Törvénytár. 1918. évi törvénycikkek és néptörvények.* Franklin Társulat, Budapest 1919, 214–215. Újabbán lásd: Balogh Sándor (főszerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* Napvilág, Budapest, 2002.; Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004.

3 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője.* Új Magyarország Részvénytársaság, Budapest [ÁKV–Maecenas, Budapest, 1988] 1918, 40.

4 A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. In *Tanácsköztársasági Törvénytár V. A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztoságok rendeletei 1919. VI. 10 – VI. 30.* A Magyarországi Szocialista Párt kiadása, Budapest, 1919, 21.

5 A Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződést lásd: Halmsy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat, Budapest, 1983, 89–93.

1938 őszeig elmaradt. 1938. októberben megalakul a podkarpatszka ruszi autonóm kormány, novemberben a prágai parlament elfogadja az autonómatörvényt, 1939. március 15-én pedig a podkarpatszka ruszi kormány az autonóm területet önálló állammá nyilvánítja. Ezekkel az eseményekkel, illetve a magyar revíziós törekvések valóra váltásával párhuzamosan a magyar hivatalos körökben újból előtérbe kerül a kárpátaljai ruszin autonómia gondolata.

A második autonómatörvény

A müncheni egyezmény végrehajtásának napjaiban, a szlovák autonómia megadásával párhuzamosan Kárpátalján október 11-ével megalakult az autonóm kormány. Az 1938. szeptember 29-ei müncheni egyezmény záradékában szereplő javaslat alapján 1938. október 9. és 13. között Komáromban sorra kerülő magyar–csehszlovák tárgyalások Andrij Bródy Podkarpatszka Rusz miniszterelnökévé történt kinevezése (október 11.) előtt néhány nappal kezdődtek (október 9.), és a kinevezése utáni napokban (október 13.) véget is értek, így Kárpátalja képviselője szinte napról napra változott. Először Iván Párkányi, a Syrový-kormány podkarpatszka ruszi ügyekért felelős minisztere, majd Iván Zsidovszkij lapszerkesztő, végül immár a podkarpatszka ruszi autonóm kormány képviselőjében Edmund Bacsinszkij volt jelen a tárgyalásokon. Ezekben a napokban kezdődtek el az újjászerveződött magyar félkatonai szervezetnek, a Rongyos Gárdának az akciói is. Kárpátaljáról igazából nem is folyt tárgyalás, mivel Magyarország csak Szlovákiát tekintette tárgyalási partnernek, Kárpátaljával kapcsolatban népszavazást követelt.⁶

Andrij Bródy az Autonóm Földműves Szövetség elnökeként került a miniszterelnöki pozícióba. Ez volt az a párt, amelyik már korábbi vezetője, Iván Kurtyák elnöksége idején is rendszeres anyagi támogatásban részesült a magyar kormányzat részéről, a Magyarország iránti politikai lojalitásért és az autonómia követelések állandó napirenden tartásáért cserébe.⁷ Gömbös Gyula magyar miniszterelnök részére 1934. november 24-i keltezéssel készített bizalmas jelentés így értékelte a helyzetet: „Kurtyák Iván huszti rutén képviselő halálával [1933. január 2.] a Magyarországhoz való csatlakozás gondolata meggyengült a rutén nép között.” A „rutén földön” az alábbi három mozgalom él: 1. „pravoszláv nagyorosz mozgalom”. Ezt „görögke-

6 Вегеш, Микола: Карпатська Україна. Документи и факти. Видавництво „Карпати”, Ужгород, 2004, 132–133.

7 Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. *Regio* 2000/3, 133–178.

leti pravoszláv papok” és „nagyorosz emigránsok” irányítják. A leventéhez hasonló intézménybe tömörítik az ifjúságot, az irányítók közt sok a volt cári tiszt. Fő törekvésük az Oroszországhoz való csatlakozás. 2. „ukrán-kis-orosz mozgalom”. Különösen az értelmiség és a tanulóifjúság körében terjed. Célja az önálló ukrán államon belül egyesíteni az összes „kisoroszt”. 3. „kommunista mozgalom”, ami a leginkább a szegény nép körében van elterjedve. „[...] egy esetleges későbbi időpontbani népszavazásnál a magyarhú lakosság kisebbségbe kerülhet”.⁸ Bródy végig nyíltan beszélt a revízióról; egy 1933. áprilisában tett nyilatkozatában kifejtette: „mi ruszinok [...] minden körülmények között kívánjuk a határrevíziót, mert a Tisza-völgyről és a Máramarosszigetről mi sohasem mondunk le.” Nincs semmi oka, hogy támadjuk a magyarokat, a magyar kultúrát, mert „Podkarpatszka Ruszban ők épp úgy küzdenek autonóm jogaink megvalósításáért, mint mi magunk is.”⁹ Miniszterelnökként is tartotta magát folyamatosan képviselt álláspontjához, és a magyar elvárásoknak megfelelően úgy vélte, hogy a terület sorsáról népszavazásnak kell döntenie. Október 21-én az Első Központi Ukrán Nemzeti Tanács kiáltványban tiltakozott Bródy elképzelése ellen, hogy Kárpátalját népszavazás útján terelje Magyarország fennhatósága alá. A kiáltvány előkészítésében részt vett Avgusztin Volosin is, de személyesen nem írta alá. Később azt mondta, hogy azért nem, mert Bródy kabinetjének tagjaként etikátlan lett volna megtenni.¹⁰ Október 26-án Bródyt hazaárulás vádjával letartóztatták, a cseh-szlovák kormány vele együtt lemondatta többek között Sztepán Fenczik minisztert is.

Bródy miniszterelnöki kinevezése nem volt meglepetés, hiszen pártja a két világháború közötti időszakban minden parlamenti választás alkalmával erős pozíciókat szerzett.¹¹ Bukását elsősorban nem az okozta, hogy ekkor fedezték volna fel a Magyarországgal való kapcsolatait, hiszen pártelnökként évek óta megfigyelés alatt tartották, hanem a népszavazás nyílt követelése,

⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL), K 28, 156. csomó, 322. tétel.

⁹ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1933. május 19.

¹⁰ Йосипенко, Володимир: Зимові сутінки червневих днів. Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. 140–147.

¹¹ Токар, Маріан: Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006, 327–330. Az Autonóm Földműves Szövetség a parlamenti választásokon Kárpátalján 1924-ben a 4. volt a szavazatok 8,4%-ával (1. kommunista párt 39,4%, 2. magyar őslakos párt 11%, 3. szociáldemokrata párt 9,4%). 1925-ben úgyszintén 11,6%-kal (1. kommunista párt 31,2%, 2. agrárpárt 14,2%, 3. magyar pártok szövetsége 11,8%). 1929-ben az ún. Orosz Blokk tagjaként a 2. (1. az agrárpárt és a zsidó demokrata párt szövetsége 29,1%), 1935-ben a Szlovák Néppárttal közösen a 3., több mint 18%-nyi szavazattal (1. kommunista párt 24,4%, 2. agrárpárt 19%).

kormányprogrammá tétele: kormányának harmadik, utolsó ülésén hozott határozat szerint a tartomány területe „egységes” és „osztthatatlan”, hovatartozásáról azonban „népszavazás útján” kell dönten. A népszavazás elfogadhatatlan volt mind Prága számára, mind pedig az ukrán irányzat képviselői számára egy nyíltan Magyarország-párti és a helyi lakosság körében hosszú idő óta nagy támogatottságot élvező pártelnök-miniszterelnök kezdeményezésében. Az ukrán irányzat képviselői Julian Revai által figyelmeztették František Chvalkovský cseh-szlovák külügyminisztert Bródy magyarországi kapcsolataira, miután úgy vélték, hogy köze van a határincidensekhez is, és sérelmezték, hogy nem járt közben azok leállítása érdekében.¹²

A magyar források is tanúsítják, hogy Bródy népszavazás-követelése beilleszkedett a München után felerősödött magyarországi propagandába. Többek között megalakult a Ruszinszókiai Magyarországi Egyesülete, amelyik *Igazságot Rákóczi népének* feliratú emlék-levelezőlap árusítására és ez általi adománygyűjtésre kapott engedélyt.¹³ Vagy a Felvidéki Egyesületek Szövetsége 1938. november 15-én emlékiratban fordult Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, az USA, Lengyelország budapesti követségeihez, „a világ nagyhatalmaihoz, hogy rendeljék el Szlovákiában és Kárpátalján a népszavazást”.¹⁴ Bevonták a görög katolikus egyházat is. A tokaji görög katolikus egyházközség például 1938. október 16-i határozatában „követelte” „ruthén hittestvérei részére” az önrendelkezési jog biztosítását. „Meg vagyunk győződve arról, hogy a ruthének Magyarországhoz kívánnak csatlakozni.”¹⁵ A sajtó is cikkezett a népszavazás követeléséről, Bródy nevéhez kötve is.¹⁶

A sikertelen komáromi tárgyalások után 1938. november 2-án Németország és Olaszország döntést hozott Cseh-Szlovákia és Magyarország közötti államhatár etnikai alapú módosításáról. Ez volt az első bécsi döntés, melynek következtében 11 927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz 1 millió 60 ezer főnyi lakossal (ebből 1523 km²-nyi terület és több mint 170 ezer főnyi lakosság kárpátaljai). Az első bécsi döntés nyomán a magyar hadsereg november 9-én vonult be Beregszászba, és november 10-én Munkácsra és Ungvárra.¹⁷ Az MTI így írta le a határvonalat: „a m. kir. honvédség csapatai elérik a katonai bíróságok által megállapított demarkációs vonalat [...] Ungvárt közvetle-

12 Berew: i. m. 214–218.

13 MOL, K 28, 50. csomó, 105. tétel, 1938 – L - 17203.

14 MOL, K 28, 31. csomó, 76. tétel, 1939 – L - 17355.

15 MOL, K 28, 18. csomó, 51. tétel.

16 Bródy népszavazást követel. Budapesti Hírlap, 1938. október 2.

17 MOL, K 428, 732. MTI könyomatosok, Felvidék 1938.

nül északnak megkerüli, majd délnek fordul Ung-Hosszúmező délig, itt kisívb-
ben megkerüli Korláthelmecet, majd ismét délre fordul Csomonya nyugat és
Barkaszó keleten át, azután Izsnyéte nyugatnál északnak fordul és másodszo-
r is átmetszi a Csap–Munkács vasútvonalat. Innen a vasútvonallal párhuzamo-
san, attól északra 2 km-nyire az út mentén halad és közvetlenül északról meg-
kerüli Munkácsot, majd délnek fordul és kis ívet alkot Fornos keleten keresz-
tül. A demarkációs vonal továbbmenve Romocsaháza délnél délkeletnek for-
dul és Felső-Remete keletet érintve Salánktól keletre Feketepataknak délhez
jut, innen Verbőcz nyugat, Csoma északnyugat, Fekete-Ardó északkelet és vé-
gül Hömlöcön keresztül csatlakozik a trianoni határhoz.”¹⁸ Ungvár örökös fő-
terének nevét már november 10-től Masarykról Horthy térre változtatták.¹⁹ Az
ungvári *Kárpáti Magyar Hírlap* arról számolt be, hogy nem minden ungvári
kávézóban, étteremben hajlandók kiszolgálni a magyar katonákat, tiszteket.²⁰

Bródy utódja, az új miniszterelnök Avgusztin Volosin lett,²¹ aki a politi-
kai ruszinizmus gondolatával szemben a kárpátaljai szláv őslakosságnak az
etnikai ukránsághoz való tartozását vallotta. Volosin J. Tiso oldalán szemé-
lyesen jelen volt november 2-án a bécsi Belvedere-kastélyban, ahol kihirdet-
ték a tengelyhatalmak döntőbírószági határozatát. A Volosin-kormány Ung-
várról Husztra tette át a székhelyét. Az első bécsi döntés az immár Avgusz-
tin Volosin vezette kárpátukrán kormány számára sokkot jelentett, ugyanak-
kor megnyugtató volt abból a szempontból, hogy ezzel Németország és
Olaszország immár szavatolta, Magyarország pedig tudomásul vette Kár-
pátalja határait.²² Volosin kárpátukrán államát a hitleri Németország kon-
zuli képviselő fenntartásával ismerte el. 1938. november 22-én Prágában
jóváhagyták – az 1919. szeptember 10-i saint-germain-i szerződésben és az
1920-as csehszlovák alkotmánytörvényben is rögzített, két évtizeden keresz-
tül ígért – alkotmánytörvényt Podkarpatszka Rusz autonómiájáról.²³

18 Uo.

19 Uo.

20 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. november 13.

21 Токар: i. m. 327–330. Az általa 1923-ban létrehozott és 1939-ig irányított Keresztény
Néppárt a parlamenti választások alkalmával Kárpátalján 1925-ben a csehszlovák
néppárttal szövetségben tudta megszerezni a szavazatok 3%-át, amivel a 9. volt;
ugyanilyen felállásban 1929-ben a 7. a szavazatok 3,4%-ával, 1935-ben pedig ismét a 9.
mindössze 2,2%-kal. Токар: i. m. 327–330.

22 Кульчицький, Станіслав: Держава, яка народилася й загинула в один день. День № 50,
19 березня 1999.

23 328. Ústavní zákon o autonomii Podkarpatské Rusi. – 329. Vyhláska o uplném znení
predpisu o autonomii Podkarpatské Rusi. In: Sbírka zákonů a nařízení státu cesko-
slovenského. Ročník 1938. Částka 109. Vydána dne 16. prosince 1938.

Kárpátaljával kapcsolatban Magyarországot az etnikai revízió – a magyarlakta területrészek visszaszerzése – nem elégítette ki. Nyilvánvaló volt ugyanakkor, hogy Kárpátalja nem magyarok lakta területeit Magyarország nem követelheti etnikai alapon. Teleki Pál – a komáromi tárgyalások alkalmával a magyar delegáció egyik vezetője, 1939. február 16-tól miniszterelnök – 1938 novembere után úgy vélte „a nagyhatalmakat nem a történeti érvek (ezeréves ruszin–magyar együttélés, a csehszlovák kormány által elmulasztott autonómia, a „leghűségesebb nemzet” toposza)” fogják a visszacsatolás elfogadására bírni, hanem éppen a „modern” gazdasági és politikai földrajzi érvek, amelyek korrigálják az etnikai határtervezés egyoldalúságát.²⁴

Az MTI a kárpátaljai ruszinok ezirányú követeléseiről közölt híreket: november 3-án „Ruszinföld politikai és egyházi szervezetei” nagygyűlésen követelték, hivatkozással az „északi hegyvidék” és a „déli völgyek” gazdasági és történelmi összefonódására, „a bécsi döntőbírósi határozat után [...] ruszin népnek adassék meg, hogy állami hovatartozásának sorsáról az elvi önrendelkezési jog alapján maga dönthessen általános népszavazás útján”. Az aláírók között ott van a görög katolikus egyház, Bródy és Fenczik pártja is.²⁵ November 11-én Alekszander Sztojka munkácsi görög katolikus püspök hálaadó istentisztelet keretében „a ruszinkérdés végleges megoldásának szükségességéről beszélt”.²⁶ A gazdasági összefonódásokat hangsúlyozta az Ungváron megjelenő *Kárpáti Magyar Hírlap* is október folyamán, az Orosz Nemzeti Tanács határozatára hivatkozva: Kárpátalja déli részén fekvő terület egy egésznek alkot, és ennek az északi részét nem lehet elválasztani a délitől, már csak azért sem, mert ezt egybeköti az ezeréves múlt gazdasági kapcsolata, az őslakos népek testvéri együttélése.²⁷ Vagy másutt: „Aki Kárpátalját bármiféle elgondolások szerint több részre akarja szakítani, az ellensége a ruszin földnek. Kárpátalja – éppen gazdaságilag – annyira szervesen egy terület, hogy csak így életképes. Aki másféle elgondolásban látja a jövőjét, az nem ismeri ezt a földet.”²⁸ Illetve: a lakosság „a legnagyobb bizonytalanságban éli napjait, megállt a gazdasági vérkeringés, megállt az üzleti forgalom, senki nem tudja, mit hoz a holnap, milyenek lesznek Kárpátalja határai”.²⁹

24 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005, 395.

25 MOL, K 428, 732. MTI könyvomasok, Felvidék 1938.

26 Uo.

27 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. október 25.

28 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. október 27.

29 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. október 21.

A nyílt propagandával párhuzamosan a magyar és a lengyel kormány folyamatos diverzáns akciókkal is igyekezett elősegíteni a közös határ megteremtését. Ormos Mária kutatásai szerint Imrédy Béla magyar miniszterelnök szeptember 29-én elvi beleegyezését adta a szabadcsapatok bevetésébe, október 2-án Kozma Miklósról, Kárpátalja későbbi kormányzói biztosára bízta az akció „politikai vezetését”. A katonai irányítás a Vezérkari Főnökségre tartozott. Október 5-én született meg a kormányhatározat, azonban október 9-én még mindig nem volt meg Imrédy hozzájárulása az akció elkezdéséhez.³⁰ Az Ungváron megjelenő *Kárpáti Magyar Hírlap* így fogalmazott a „terrorakciókkal” kapcsolatban, melyek miatt „tűrhetetlenek a közállapotok”: az Orosz Nemzeti Tanács úgy döntött, hogy „a tarthatatlan állapotokra való tekintettel a magyar csapatokat behívja Husztra és a terrorakciókkal szemben a magyar katonaságtól kér védelmet.”³¹ A lap többször cikkezett „ismeretlenek” által végrehajtott akciókról, pl. „felrobbantották a körösmezei vasúti hidat”.³²

Dariusz Dąbrowski a lengyel külügyminisztérium és az ungvári lengyel konzulátus levéltári anyagai alapján azt állapítja meg, hogy a Bródy-kormányban miniszteri posztot betöltő Sztepan Fenczik egyik kulcsfigurája volt Magyarország és Lengyelország Kárpátaljával kapcsolatos terveinek. Lengyelország érdekeltségét az is motiválta a közös lengyel–magyar határ megteremtésében, hogy tekintettel saját nagy számú galíciai ruszin lakosságára, veszélyesnek tartotta egy autonóm ruszin terület szomszédságát, ezért is segítette Magyarországot abban, hogy destabilizálja a kárpátaljai helyzetet és kiprovokálja Magyarország nyílt katonai beavatkozását. Az ungvári lengyel konzulátus szervezte be ügynökének Fencziket (fedőneve „Doktor Ruszin”), aki pénzt kapott a lengyelektől saját lapjai megjelentetéséhez, pártjának, az Orosz Nemzeti Autonomista Pártnak a finanszírozásához, valamint a választási kampányhoz is – ugyanúgy, ahogy Magyarország pénzelte Bródyt (fedőneve „Bertalan”) és az Autonóm Földműves Szövetséget. Azonban a két politikus mély személyes ellenszenvé megnehezítette az együttműködést, ezért Mieczysław Chałupczyński ungvári lengyel konzul 1938. július 13-án közölte Fenczikkal, hogy ő és pártja Budapesthez kerül át.

Kozma Rongyos Gárdájával egy időben a lengyelek is szerveztek diverzáns akciókat Kárpátalján, egy hivatásos katonatiszt, Feliks Ankerstein irányításával 1938. október végén–novemberben, Feszítővas Akció néven. A

30 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. II. k. PolgArt, Budapest, 2000, 559–562.

31 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. november 22.

32 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. december 14.

belső tájékoztatást az ungvári lengyel konzulátus szolgáltatta, többek között a Marina Gyulától kapott információk alapján.³³

A „Rongyos Gárda” bevetéseit a magyar kormány hivatalosan ugyan leál-lította, a határincidensek azonban továbbra is folytatódtak. A legnagyobb sajtóvisszhangot keltő akcióra 1939. január 6-án, a Beck–Ribbentrop találkozó reggelén került sor Munkács külterületén, Oroszvégen („vízkereszti csata”).³⁴

A magyar kormány 1939. március 10-én olyan határozatot hozott, hogy Kárpátalját katonai akció keretében akár német beleegyezés nélkül is visszafoglalja. Berlin jóváhagyása azonban végül megérkezett. A cseh-morva területek Wehrmacht általi elfoglalásával és a Szlovák Köztársaság megalakulásával párhuzamosan a magyar hadsereg elfoglalta Kárpátalját.³⁵

A harmadik, sikertelen kísérlet

1939. március 15-én 15 óra 20 perckor Huszton megkezdte munkáját az első és utolsó szojm (nemzetgyűlés). Az elfogadott 1. sz. törvény többek között kimondta: a terület független állam, hivatalos megnevezése Kárpáti Ukrajna, államformája köztársaság, a hivatalos nyelv az ukrán. 17 órakor Budapesten Teleki Pál miniszterelnök elnökletével értekezlet kezdődött a kárpátaljai önkormányzat előkészítéséről.

Teleki Pál miniszterelnök tehát már a katonai akció lezárulása előtt összehívta az első tanácskozást azzal a céllal, hogy megvitassák a kárpátaljai ruszin autonómia lehetőségét. A miniszterelnöki hivatalban 1939. március 18-án megtartott tanácskozástól 1940. augusztus 5-ig ível a kérdéssel kapcsolatos vita, amikor Teleki visszavonta a parlament elé terjesztett törvényjavaslatot a „Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról”. A vita két szinten zajlott: a nyilvánosságban és a miniszterelnökségi megbeszéléseken.

Nyilvánosságnak nevezem a nyomtatásban megjelent véleményeket.³⁶ A sajtóban széles körben jelentek meg azok az írások – főleg 1939-ben –, melyek szöges ellentétben vannak az addig – a sorsközösségben – egyenrangúnak, autonómiára méltónak tartott ruszinok addigi megítélésével. A pod-

33 Dąbrowski, Dariusz: *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*. Europejskie Centrum Edukacyjne, Toruń, 2007.

34 MOL, K 428., 732. csomó.

35 A vonatkozó magyar törvények szövegében: a Felvidék és Erdély „visszacsatolt”, a Délvidék „visszafoglalt”, Kárpátalja pedig „visszatért” terület.

36 Ferdinandy Mihály, Konratovics Irén, Milotay István, Szabó Orest, Bölöny József, Illés József, Szántay-Szemán István, Morvay Zsigmond, Ortutay Jenő, Egan Imre, Balogh Arthur, Kaminszky József írásait összegyűjtve lásd: Fedinec: i. m. 481–483; 485–516; 521–525; 555–559; 563–568; 596–611.

karpatszka ruszi időszak magyar politizálásának egyik kulcskérdése volt az autonómiához való viszonyulás. A testvéri, őslakos érzést, összefogást hangoztató kárpátaljai magyar politikusok, magyarországi politikai erők burkolt támogatásával, folytatták azt a politikát, amely a ruszin nemzeti gondolatot és a ruszinoknak megígért, de kárpátaljai, tehát az itt élő magyaroknak is szóló autonómia ügyét igyekeztek képviselni, még úgy is, hogy nem felvidéki magyarságban, hanem kárpátaljai magyarságban gondolkodtak. Sajátos visszahatás erre az időszakra, s ezekre a történésekre az autonómia kérdésének kezelése 1938–1939 után.

A fenti írások közös rendezési elve, hogy a „nyomorban és műveletlenségben” élő nép számára – amely szélsőséges meghatározások szerint „nem tekinthető másnak, mint ruszinul beszélő és görög katolikus hitet valló magyarnak”, vagy „hungaroid–katolikus–szláv ötvözet”-nek – elegendő az 1868-as nemzetiségi törvényben leírtak valóra váltása, vagy „ha már mindennáron autonómiában akarjuk látni”, akkor elő kell venni az 1918:X. Néptörvényt, amely a Ruszka Krajna autonóm terület felállításáról rendelkezett. A többség kulturális autonómiában gondolkodott, a lényeg, hogy az ne bontsa meg „a magyar korona ezeréves integritását”. A határok tekintetében is előjött az a gondolat, hogy a vármegyerendszert lehetőleg meg kell tartani. Illés József országgyűlési képviselő megfogalmazásában „nem a magyarság felé szükségesek az autonómia kiépített sáncai [...] mint inkább az idegen érdekek által erősen kihangsúlyozott testvériség szeparatiztikus kísérleteivel szemben”.

„Kárpátalja önkormányzatának előkészítésére” összehívott 1939. március 18-i „bizalmas” értekezleten³⁷ arról beszéltek, hogy elsősorban „kulturális autonómiában” kell gondolkodni, de „területi elv” alapján. E tekintetben fontos szerep hárulna a görög katolikus egyházra. A helyi politikai személyiségek közül Andrij Bródyt kellene helyzetbe hozni. Imrédy Béla volt miniszterelnök elmondta, hogy 1938. szeptemberében tárgyalt Bródyval, aki „felvetette a kérdést, hogy hajlandók vagyunk-e Kárpátalja csatlakozása esetén bizonyos autonómiát adni? Akkoriban azt a kijelentést tettem előtte, hogy igen, azonban akkor sem precizítottuk a dolgot, hanem igyekeztünk inkább homályban tartani, de mondom, határozottan elhangzott az az ígéret, hogy autonómiát adunk nekik. Hozzá kell azonban tennem, hogy ez természetesen attól feltételezetten történt, hogy önkéntes csatlakozás lesz, tehát egy ilyen elfogalásszerű csatlakozás, ami szerintem lényegesen változtat a helyzeten és a korábbi ígéretek alól erkölcsileg minket tulajdonképpen fel is ment.” A további fejleményekkel elégedetlen, a ruszin ügyet hüen kép-

37 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Egyed-iratok. Ms 10-734/25.

viselő, horvát típusú autonómiában gondolkodó Bródy végül semmilyen pozíciót nem kapott, meg kellett elégednie az országgyűlési képviselőséggel, amely azonban Kárpátalja ügyében sem hatalmat, sem beleszólást nem tett lehetővé. A később Kárpátalja első kormánybiztosának kinevezett Perényi Zsigmond már ezen az értekezleten kijelentette: „igaz, hogy biztattuk őket autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de ezt a csehekkel szemben csináltuk”. Teleki szavai a soros tervezetet megvitató 1940. április 25-i miniszterelnökségi értekezleten:³⁸ „a mi segítségünkkel jöttek létre és részben itt is szerkesztődtek – magunk között vagyunk, ma már beszélhetünk róla – azok az autonómia-javaslatok és követelések, amelyekkel Kárpátaljának, Ruszinszónak népe Csehszlovákiával szemben előállott.” Teleki Pál miniszterelnök éppen ezért erkölcsi kérdésnek tartotta, hogy Kárpátalja egészének Magyarországhoz kerülése után a ruszinok számára megadják a sokszor ígért, területi különállást, nyelvi-kulturális önállóságot biztosító autonómiát. Nemzetiségpolitikai kísérleti terepnek gondolta a Szent István-i állameszme megvalósítása keretében Kárpátalját, ugyanis a ruszinságban látta a leginkább a magyar államhoz lojális nemzetiségi csoportot. Teleki azonban maga is megtapasztalhatta azt az ellenirányú törekvést, amit az egyik tervezettel kapcsolatban megjegyzett: „hibája, hogy nagyon látszik a védekezés az önkormányzat ellen.”³⁹ A miniszterelnök maga sem helyeselt egy horvát-típusú autonómiát,⁴⁰ fő elvnek tartotta a magyar alkotmányának való megfelelést. A törvényjavaslat többszörösen módosított szövege végül 1940. júliusában került a magyar parlament elé, de röviddel ezután a mi-

38 MTA Kézirattár. Egyed-iratok. Ms 10-734/20.

39 MTA Kézirattár. Egyed-iratok. Ms 10-734/17. 1939. április 4-i minisztertanácsi határozat értelmében „az egyes szakminisztériumok a kárpátaljai területtel összefüggő kérdésekben a M. E. II. ügyosztályát megkeresni tartoznak, amelynek tisztviselői a ruszinszóni autonómia előkészítése, gyakorlati keresztülvitele és amely ügyosztálynak a szóban forgó terület viszonyai felül a megfelelő személyi és tárgyi ismeretei vannak.” MOL, K 28., 45. csomó, 100. tétel. Kósa Kálmán VKM miniszteri osztályfőnök bizalmas magánleveléből az ügyosztályt vezető Pataky Tibor államtitkárhoz (1939. XI. 16.): „Valahogy úgy érzem, hogy a hivatalos nemzetiségi politikánk és annak gyakorlati kivitele nincs egymással összhangban. Alsó hatóságaink sokszor olyan intézkedéseket tesznek, amelyek szöges ellentétben vannak a felülről hangoztatott elvekkel. [...] az egész visszacsatolt részekben, beleértve Kárpátalját is, éppen nemzetiségi vonatkozásban állandóan olyan nehézségekbe ütközöm, amelyeket legjobb akarat mellett is alig tudok és tudunk legyőzni. Ezekbe a kérdésekbe mindenki beleszólási jogot vindikál magának és minden intézkedésre hivatott emberünket állandóan fűrják.” MOL, K 28., 138. csomó, 272. tétel.

40 Horvátország királyság volt, „szerződéses viszonyban” élt együtt az országgal, ezzel szemben Kárpátalja „mindenkor integráns része”.

niszterelnök, főleg a katonai körök biztonságpolitikai érvelésének nyomására, kénytelen volt azt visszavonni, s ezzel a kérdés véglegesen a süllyesztőbe került. Teleki elgondolása a ruszin vajdaságról megbukott.

Közigazgatásilag Magyarország minden, az első (1938) és a második bécsi döntés (1940) nyomán visszacsatolt régiót az 1920 előtti vármegyékhez sorolt vissza, kivéve az 1939 márciusában visszafoglalt területet. Az 1938. évi területrendezés eredményeként közigazgatásilag az Ungvári (és a Nagykaposi) járás(oka)t az Ungvár székhelyű Ung vármegyéhez, a Beregszászi, Munkácsi, Tiszaújlaki (és Vásárosnaményi) járásokat a Beregszász székhelyű Bereg és Ugocsa egyesített vármegyékhez csatolták.⁴¹ Az 1939. évi területrendezéskor Bereg és Ugocsa vármegyét kettéválasztották. A Beregszász székhelyű Bereg vármegye a Beregszászi, Munkácsi (és Vásárosnaményi) járásokat, a Nagyszőlős székhelyű Ugocsa vármegye a Nagyszőlősi (és Halmi) járás(oka)t foglalta magában. A Máramarossziget székhelyű Máramaros vármegye a Técsői (Aknasuhatagi, Dragormérfalvi, Felsővisői és Máramarosszigeti) járás(ok)ból állt össze.⁴²

A ruszinlakta területeket a vármegyrendszerrel elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette, melynek jogi helyzetét az 1939. július 7-én életbe lépő 6.200. számú miniszterelnöki rendelet szabályozta. A kormányzóság három kirendeltségre oszlott: ungi Ungvár székhellyel (Ungvidéki, Perecsenyi, Nagybereznai, Szobránci járások), beregi Munkács székhellyel (Munkácsvidéki, Ilosvai, Szolyvai járások), máramarosi Huszt székhellyel (Nagyszőlősi, Huszti, Ökörmezői, Técsői, Ráhoi járások).⁴³ 1940-ben a máramarosi kirendeltség Técsői járásának neve Taracvölgyire változott (székhelye Técső). Megszűnt a Nagyszőlősi járás, a községek részben a Husztihoz, a beregi kirendeltség Ilosvai járásához, illetve Ugocsa vármegyéhez kerültek.⁴⁴ A terület élén kormányzó állt: Marina Gyula ideiglenes megbizatással (1939. V. 20-tól 1939. VII. 7-ig), majd Perényi Zsigmond (1939. VII. 7-től 1940. IX. 2-ig), Kozma Miklós (1940. IX. 12-től 1941. XII. 7-ig), Tomcsányi Vilmos Pál (1942. I. 5-től 1944. IV. 5-ig), végül az 1944-es hadműveleti területen Vincze András altábornagy (1944. X. 15-ig).

41 Magyar Törvénykezés, 1938. 36. 572., *Budapesti Közlöny*, 1938. 284. 2-4.

42 7.800/1940. M. E. rendelet. *Budapesti Közlöny*, 1940. 250. 1-4. Életbe lépett 1940. XI. 26.; 912/1940. B. M. rendelet. *Budapesti Közlöny*, 1940. 264. 7. A járási beosztást a 23.300/1940. B. M. rendelet szabályozta. uo. 7-16.

43 6.200/1939. M. E. rendelet Kárpátalja közigazgatásának ideiglenes rendezéséről. Magyar Törvénykezés, 1939. 323. 329.; *Budapesti Közlöny*, 1939. 140. 1-3. Életbe lépett 1939. VII. 7-i hatállyal. *Budapesti Közlöny*, 1939. 146. 5-7.

44 A közigazgatásban eszközölt kisebb módosításokra nem térünk ki, jelentősebb a 23.301/1940. B. M. rendelet. *Budapesti Közlöny*, 1940. 264. 16.

Már a rendelet címéből is kiderül, hogy „ideiglenesen” rendezi a kérdést, azaz az autonómia bevezetéséig, hasonlóan a csehszlovák időszakhoz. Sajátossága ennek a területnek, hogy nem voltak mindenütt szabályosan meghúzott határok, és pedig amiatt, hogy egy-egy település egyidejűleg két-két közigazgatási területhez is tartozhatott. Így például Ungvár a kormányzóság és ezen belül az ungi közigazgatási kirendeltség székhelye, valamint Ung vármegye székhelye is volt, Munkács pedig a kormányzóság beregi kirendeltségének székhelye és a Beregszász székhelyű Bereg vármegyének is része volt. Tanügyigazgatás tekintetében a határ akár az iskolaépület fala is lehetett; tannyelvtől függően a kassai, a szatmárnémeti vagy a kárpátaljai tankerülethez tartozott.⁴⁵ Siménfalvy Árpád, Ung vármegye és Ungvár thj. főispánja a hivatalát elfoglaló Tomcsányi kormányzói biztost üdvözlő beszédében így fogalmazott: „amint a magyarság és a ruszinság az elnyomatás évei alatt közös erővel harcolt jogaiért és együvé tartozónak érezte magát, úgy nem emelhető ma sem kínai fal a ruszinság lakóhelyének, Kárpátalja közigazgatási területe és a vármegyei közigazgatás tevékenysége közé. A magyarságot és a ruszinságot egymáshoz közelebb kell hozni.”⁴⁶

Kárpátalja nehezen kezelhető ügy lett a magyar kormány számára. Novákovits Béla, Kárpátalja katonai közigazgatásának vezetője már 1939 júniusában figyelmeztette feljebbvalóit: „a lakosságnak a magyar állami eszme szempontjából kedvező hangulata nyugtalanná kezd válni”.⁴⁷ Sztépán Fenczik, a „fasiszta” szervezetet irányító országgyűlési képviselő is, aki mindvégig lojális maradt a magyar kormányhoz, a miniszterelnökséghez 1939 augusztusában intézett bizalmas levelében a lakosság hangulatának lényeges rosszabbodásáról számolt be. Az okok között többek között felsorolta, hogy „a katonai parancsnokok túlkapásai nagy elhidegülést váltottak ki, mert sok becsületes magyarorosz alaptalan vádak és intrikák áldozatául esett”, valamennyi hivatalban „a tisztviselők legnagyobb része az anyaországiakkal lett betöltve”, a „görögkeleti vallás” gyakorlása akadályokba ütközik.⁴⁸ Hasonló értelemben nyilatkozott számos más, magyar és nem magyar közszereplő. Sérelmes volt az is, hogy nem kaptak komoly szerepet a csehszlovák időszakban vezető szerepet betöltő magyar politikusok. Új emberek kerültek pozícióba, olyanok is, akik az 1938–39-es katonai akciók támogatásában kerültek először előtérbe. A „húszéves küzdelemben kivívott” intézmények megszűntek, illet-

---

45 Fedinec Csilla: Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása 1938–1944 között. *Magyar Pedagógia* 1996/4, 367–375.

46 MOL, K 28., 45. csomó, 96. tétel.

47 MOL, K 28., 123. csomó, 237. tétel.

48 MOL, K 28., 136. csomó, 267/II. tétel.

ve beolvadtak a hasonló magyarországi intézményekbe, noha a „kárpátaljaiak” a „szlovenszóiakkal” szemben kialakított egyfajta szuverenitását az „anyaország” kötelékében sem kívánták volna feladni, ami azonban nem illett bele az integráns Magyarország képébe. A határok az „anyaország” és a „részek” között szavakban sem tűntek el.

Hogyan látjuk ma? A kérdés recepciója a szakirodalomban

Annak aktualitását, hogy foglalkozzunk a ruszin autonómia magyar kormányok általi kezelésének kérdésével, mindenekelőtt az adja, hogy a szakirodalom ma igen sajátos képet mutat. Botlik József például a következőket írja 2004-ben megjelent monográfiájában: „A magyar kormányzat már Kárpátalja visszavételének kezdete előtti napon hozzálátott a terület autonómiájával kapcsolatos tervek kidolgozásához. 1939. március 14. és 1940. július 31. között a témában H-19065 és 19167. szám között összesen 102 iktatott miniszterelnökségi ügyirat készült. A tanácskozásokról és a Kárpátaljai Vajdaság iktatmányairól Kászonyi Ferenc készített történeti összefoglalót, illetve iratjegyzéket. A 102 ügyiratot [...] 'ad acta' tették”.⁴⁹ Botlik ezt követően, Tilkovszky Loránt 1967-es könyvére⁵⁰ hivatkozva megállapítja, hogy az ügyiratok „'Kárpátaljai autonómia' felírású külön csomagban lettek 1940. aug. 5-én elhelyezve a miniszterelnökség irattárában, de e csomagnak nyoma veszett”. Ebből következően több évtized elteltével Botlik jelentős felfedezést tett: „E mű szerzője az iratok egy részét megtalálta a Magyar Országos Levéltárban, illetve a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban, Beregszászon”. Hasonlóképpen fogalmaz Andrej Puskas moszkvai történész is 2006-ban orosz nyelven megjelent, Kárpátalja 1918–1945 közötti történetét feldolgozó monográfiájában. Ő is Tilkovszky nyomán elindulva kutatott a Magyar Országos Levéltárban, s ugyanazokat az iratokat fedezte fel, mint Botlik, s ezek alapján foglalkozik a Teleki-féle autonómia történetével.⁵¹ 2004-ben megjelent könyvében Dupka György a tudományosság látszata nélkül foglalja össze a kérdést, ugyanabban a körben mozogva: „Ezt a problémát a magyar történeti irodalomban már feldolgozta, többek közt Tilkovszky Lóránt,

49 Vö. Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945*. Nyíregyházi Főisk. Ukrán és Ruszin Filológiai Tansz., Nyíregyháza, 2005, 59–60.

50 Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

51 Vö. Пушкеш, Андрей: *Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945*. Серия «Евровосток». Институт славяноведения РАН. Издательство «Европа», Москва, 2006, 311–312.

Ruszin Emil, Botlik József, Zseliczky Béla, Tóth István. A főbb mozzanatok azonban célszerű felidézni.”⁵²

A ruszin autonómia kérdésének 1939–1940 közötti kezeléséről a legteljesebb feldolgozás Vasas Géza nevéhez fűződik, aki 1999-ben és 2000-ben is szentelt egy-egy tanulmányt a problémának, melyeknek az volt a tudománytörténeti jelentősége, hogy a szerző ugyancsak Tilkovszky nyomán kísérletet tett arra, hogy a Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztályán összegyűjtött, majd „Kárpátaljai autonómia” feliratú dossziéba csomagolt és elveszettnek hitt hatalmas anyag nyomára bukkanjon.⁵³ Abból a feltételezésből indult ki, hogy Telekin kívül legtöbbször valószínűleg két munkatársa tudhatott a kérdésről: a Nemzetiségi Osztályt vezető Pataky Tibor és az autonómiáról szóló törvényjavaslatot előkészítő jogász, Egyed István. Kiderült, hogy éppen a Tilkovszky-mű megjelenésének évében az 1966-ban elhunyt Egyed István örökösei a jogász gazdag hagyatékát az MTA Kézirattárának adományozták, közte a fenti dosszié másolatát is. Vasas e dosszié anyagainak részbeni feldolgozása alapján írta meg említett két tanulmányát, ugyanakkor nyilvánvalóvá téve, hogy az elveszettnek hitt dosszié létezik. A dosszié teljes – a Kárpátaljai autonómia kérdésének máig legteljesebb, csak Tilkovszky aprólékos munkájához mérhető alaposságú – feldolgozását egy 2004-es kötetbe készült tanulmányban végezte el.⁵⁴ Ezáltal egészen közel került a „felfedezéshez”, hiszen ugyanebben a tanulmánykötetben jelent meg Ablonczy Balázs egy tanulmánya, amely „előtanulmányként készült a szerző 2005 tavaszán az Osiris Kiadónál megjelenő Teleki-életrajzához”.⁵⁵ A szóban forgó méltán nagyra értékelt Teleki-életrajz azonban csak az Aetas-beli tanulmányt említi (Vö. Ablonczy 2005).

Vasas Géza tanulmánya ugyanabban a sorsban osztozik, ami az elveszettnek hitt Kárpátalja-dossziét kísérte. Egyelőre felfedezésre vár.

52 Vö. Dupka György: *Autonómia-törekvések Kárpátalján*. Intermix, Ungvár–Budapest, 2004, 36.

53 Vasas Géza: A belső önrendelkezés érvényessége. A ruszin autonómia rövid története 1918 őszétől 1939 márciusáig. *Valóság* 1999/8, 19–34.; uő: A ruszin autonómia válaszüttjain. 1939. március–szeptember. *Aetas* 2000/4. 64–87.

54 Vasas Géza: Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-ben. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közéleti kötetek*. Regio Könyvek – TLA, Budapest, 2004, 157–215.

55 Ablonczy Balázs: A leghűségesebb nemzet és a völgygátak. Teleki Pál a ruszinokról és azt Északkeleti Felföldről. In Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közéleti kötetek*. Id. kiad. 147–155.